

Faiq Ələkbərli
AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

III Yazı

I Dünya müharibəsi və ondan sonrakı dövrdə də Seyid Həsən Tağızadə, Mahmud Əfşar, Əhməd Kəsrevi, Arif Qəzvin, Hüseyin Kazımzadə-İranşəhr və başqaları ərancı "İrançılıq" ideolojisinin davam etdirmiş, hətta onlar bir çox fars millətçilərindən daha çox ərancılığı təbliğ etmişlər. "S.H.Tağızadə "Kavə" qəzetini Berlində təsis etmiş (1916), bu qəzet 1924-cü ilə qədər fars şovinizmi və ərancılığı təbliğ etmişdir. Hüseyin Kazımzadə-İranşəhrin qurduğu digər bir mətbu orqan – "İranşəhr" dərgisi də eyni düşüncələri yaymaqda idi. Mahmud Əfşar Yazdinin qısa bir müddət sonra qurduğu "Ayəndə" dərgisi də Paniranizmin ideoloji yapılanmasında önəmli rol oynadı. Mahmud Əfşara görə, vətəndaşlar özlərini öncə iranlı deyil, Türk, Ərəb, Kürd, Bəxtiyari və ya Türkmən olaraq ifadə etdikləri müddətcə İran dövləti dağılır. Bunun üçün də etnosların dillərini, bölgəçilik duyğularını, boysoy bağlarını ortadan qaldırmaqlı, fars dili və İran tarixini tanınmış əyalətlərə götürməliyə"1

Rəcəb Albayraq "Türklərin İrani" əsərində ərancı Türk aydınlarından, dövlət xadimlərindən bəhs etmiş (S.H.Tağızadə, Mahmud Əfşar, Əhməd Kəsrevi, Hüseyin Kazımzadə, Seyid Ziyaəddin Təbatəbəi və b), onların fars millətçiliyinin yaranmasında fars aydınlarından nənki az, hətta bir qədər də çox rol oynamasını və türklərin assimilyasiyasında mühüm yer tutduqlarını ifadə etmişdir. Albayraq yazır: "Fars ərancıliyinin özülünə ilk daşı Əbdürrehim Talibov-Təbrizi 1834-1911 (Təbrizli Əbu Talib Nəccarin oğludur), Mirzə Ağaxan Kirmani və Müştəşarüddövlə Təbrizi (Türk) kimi ziyalılar qoymuşlar. Zaman içində Mirzə Melkum xan (İsfahan ermənilərindən, qəzetçi, fəramuşxanaya-lojaya mənsub İranın tanınmış masonlarından), Hüseyin Kazımzadə Təbrizi (Türk –Berlində "İranşəhr" dərgisini çıxarmışdır), Abbas İqbal Aştıyani (İran Mədəniyyəti Akademiyasının daimi üzvü), Müşfiq Kazimi (Türk), Seyid Əhməd Kəsrevi (Türk, dəyərlı bir düşünür və yazar), Dr. Mahmud Əfşar (Sistanlı – guya Afşar imiş. İraçi "İrani-Cavan" əncüməninin qurucusu və türkçə yer adlarının dəyişdirilməsi layihəsinin memarı. Tehrande eyni məqsədə xidmət edən "Ayəndə" dərgisini çıxardı) ... inkişaf və metodizə edilmişdir.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbəi (Fars, siyasət adamı), Rəsizadə Şəfəq Təbrizi (Türk), Rəşidi Yasəmi (Kirmanşah kürdlərindən), İbrahim Purdavud (Gilək, farscanın ərəbcədən arındırılması və Zərdüştlüyün milli din olaraq öne çıxarılmasının savunucusuydu. Rza xan zamanında, farscaı arılaşdırmaq üçün Dil Qurumu/ Fərhəngistan qurulmuştu), Zəkəülmülk Məhəmməd Əli Furuği(Bağdad yəhudilərindən.

Fəramuşxanə/lojaya mənsub İranın tanınmış masonlarından), Məhəmməd Qəzvin (Türk), Mirzə Məhəmməd Hüseyin Nain?, Əbdülkərim Suruş, Möhsin Kadiver, Dr.M.Mürtezəv? (Türk), Dr.Tağı Ərani, Əbdül-Əli K?reng, Nasih Natiq (Türk), Qulam-Rza İnsafpur və digərləri Fars ərancıliyinin, digər ifadə ilə Pan İranizm/ Pan Aryanizmin önəmli təmsilçiləri olaraq öne çıxmışlardır. Bu şəxsiyyətlər, İranda dəyər verilən sahib-i qələm və düşünürlərdir. Nə yazıqdır ki, özəlliklə Türklərə yönəlmiş asimilasiyon proje və proqramlarında etkin rol oynayaraq, sahib olduqları elmə vəfasızlıq etmişlərdir. Böyük bölümünün Fars kökenli olmamaqla bərabər Fars şovinisti olmaları ortaq yönəli olub, çox şaşırıcı, eyni zamanda patoloji

bu anlamda qəbul edən, onun əsil mahiyyətinə varmayan bəzi Türk aydınlarımızın "İran" və "İranlılıq" adına mücadilə etmələrini anlamaqla yanaşı, bu zaman yol verdikləri bəzi xətalara da görmək lazımdır. Onlar məsələnin əsil mahiyyətinə xəbərsiz olduqları üçün, Avropasayağı ideyaların (liberalizm, demokratiya, konstitusiyalı ölkə və s.) da təsiri altında daha çox Qacarların yeniləşməsinə, yeni parlamentli və konstitusiyalı dövlətə çevrilməsinə diqqət yetirsələr də, ancaq parlamentdə farsların çoxluq təşkil etməsi, fars dilinin dövlət dili olması, hətta parlament üzvlərinin məcburi şəkildə fars dilini bilməsi şərtinin olması və digər məsələlər qəbul edilməz idi. 3

Çox təəssüflər olsun ki, hətta,

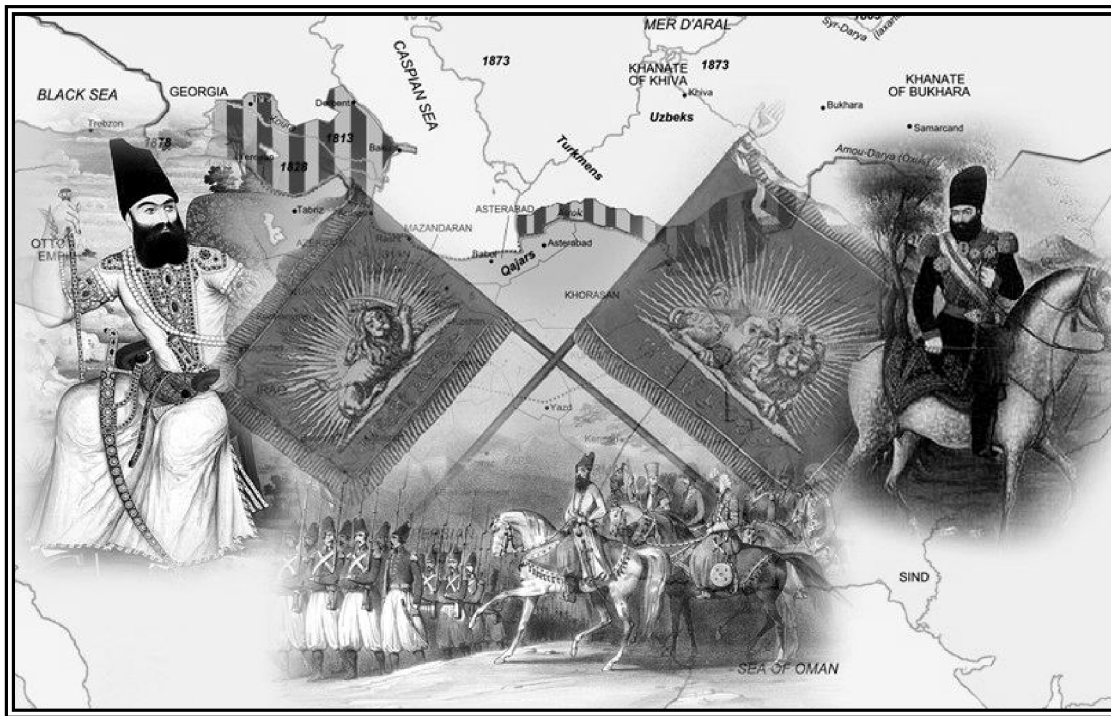
üçün çalışdıqları düşünülməsin. İranın türk anayasaçıları türklüklerini düşünməmiş, bütün igidliklərini ancaq İranlılıq, ortaq yurd üçün etmişlər!"4

Gördüyümüz kimi, sonralar türklüyün, turañçılığın, azərbaycançılığın əsas ideoloqlarından biri olan Rəsulzadə ilk dövrlərdə "Avropa mərkəzçi" ideologiyaların təsiri altında Qacarlar dövlətində hüriyyət, insanlıq, demokratiya, məşrutiyət-yolunda mücadilə apararkən türklüyünü düşünməmiş, daha çox "İran" və "İranlılıq" üçün çalışmışdır. Şübhəsiz, ilk dövrlərdə Rəsulzadənin bu cür düşünməsi onun sosial-demokrat əqidəsinə bağlılığı, hər cür milliyətçiliyə qarşı olmasıyla yanaşı, "İranlılıq"ın əsil mahiyyətindən və "Avropa mərkəzçi-

prosesin iştirakçılarından bir olmuşdur. Özəlliklə, Rəsulzadənin 1909-1911-ci illərdə Tehrande nəşr olunan "Yeni İran" qəzetindəki məqalələrində "İranlılıq" nəzər nöqtəsindən çıxış etmişdir ki, 7 yalnız Türkiyəyə mühacirət dönməndən (1911-1913), özəlliklə də 1-ci Dünya müharibəsi başlayandan sonra onun fikirlərində ciddi dəyişikliklər baş vermişdir.

Bizcə, Rəsulzadə də Türklük və Turanla bağlı "Azərbaycan" milli ideyası 1-ci Dünya müharibəsi dövründə (1914-1918) meydana çıxmışdır. Belə ki, 1-ci Dünya müharibəsi nəticəsində yeni milliyətlərin ortaya çıxacağına inanan Rəsulzadə təmsil olunduğu cəmiyyəti əvvəlcə Türk milliyətçiliyi ya da Qafqaz Türk milliyətçiliyi, Qaf-

Qacarlar dövlətində ikili ideoloji mübarizə: Turançılıq və Ariyançılıq

bir durumdur. Fikirlərini ilk dönm "Kavə" və "İranşəhr" dərgiləri ilə yaymaya çalışmışlardır. "İranşəhr" dərgisi, Fars dilini və Ari irqini İranın milli və tarixi kimliyi olaraq qəbul etməkdəydi". 2

B) "İrançılıq" problemi. 20-ci əsrin əvvəllərində Qacarlarda mövcud olan hökumətlər, siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar, mətbuat orqanlarının çoxunda "İranlılıq" düşüncəsi hakim kəsilmişdi ki, bunu

Quzey Azərbaycandan olan bəzi Türk aydınlarımız belə (Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə və b.) ilk dövrlərdə şiaçılığın, sosial-demokratiya ideyasının, ortaq vətən, ortaq dövlət kimliyi düşüncəsinin təsiri altında bir müddət "İran" və "İranlılıq" ideyasını türklüyə, türkcülüyə zidd hesab etməmişlər. Onlar milli məsələlərə nəzər yetirməkdən daha çox Məşrutə dövründə "İran" və "İranlılıq" ideolojisinin Qacarlar dövlətinin

lər" in türklərə qarşı yönəlmiş əsas hədəflərindən əsasən xəbərsiz olması idi. Məhz bunun nəticəsi idi ki, Rəsulzadə istər 1905-1908-ci illər Bakı, istər 1909-1911-ci illər Tehrande, istərsə də 1911-1913-cü illər İstanbul mətbuatında Qacarlar dövlətindəki türklərlə bağlı yazdığı məqalələrində "İran milləti", "İran hüriyyəti", "İran inqilabı", "İran və İranlılar", "İranlı" Şəhətta, "İranlılıq" kimi anlayışları türklük düşüncəsi-

Çox təəssüflər olsun ki, hətta, Quzey Azərbaycandan olan bəzi Türk aydınlarımız belə (Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə və b.) ilk dövrlərdə şiaçılığın, sosial-demokratiya ideyasının, ortaq vətən, ortaq dövlət kimliyi düşüncəsinin təsiri altında bir müddət "İran" və "İranlılıq" ideyasını türklüyə, türkcülüyə zidd hesab etməmişlər. Onlar milli məsələlərə nəzər yetirməkdən daha çox Məşrutə dövründə "İran" və "İranlılıq" ideolojisinin Qacarlar dövlətinin tərkibində yaşayan bütün ulusları bir arada tutması məsləsinə üstünlük vermişlər. Məsələn, həmin dövrdə Qacarlardakı Məşrutə hərəkatında yaxından iştirak etmiş milli ideoloqumuz Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "İran türkləri" (1912-ci il) adlı əsərində buna aydınlıq gətirməyə çalışmışdır

təbliğ edənlərin sıraları arasında da tanınmış Azərbaycan Türk aydınları var idi. "İrançılıq"ı ortaq dövlətçilik, ortaq yurd, ortaq haqq və azadlıqlar anlamında dəstəkləyib, ərancılıqdan uzaq duran Azərbaycan Türk aydınları da əslində bu düşüncəyə qapılmaqla bir çox məsələlərdə yanlışlığa yol verdilər

Bu cür düşüncə Türkləri aydınları hesab edirdilər ki, türklərin əldə etdiyi uğurlar yalnız onlara deyil, eyni zamanda türklər və farslar üçün "ortaq yurd" və "ortaq dövlət" olan "İran" a, "İranlılıq" a xidmətdir. "İran" və "İranlılıq" məsələsinə məhz

tərkibində yaşayan bütün ulusun bir arada tutması məsləsinə üstünlük vermişlər. Məsələn, həmin dövrdə Qacarlardakı Məşrutə hərəkatında yaxından iştirak etmiş milli ideoloqumuz Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "İran türkləri" (1912-ci il) adlı əsərində buna aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. O, həmin əsərində Məşrutə dövründə türklərin əldə etdiyi uğurları qələmə aldıqdan sonra, onu da qeyd edirdi ki, türklərin bu uğurları türklükdən çox "İran" və "İranlılıq" la bağlıdır: "Türk devrimçiləri, Türk elçiləri, Türk qurumları dediyimizdə bunların ancaq türklük

nə zidd kimi görməmişdir. 6

Bu cür düşüncənin nəticəsi olaraq da, Rəsulzadə və digər bəzi türk aydınları "İran", "İranlılıq" la yanaşı "İran türkləri", "İran Azərbaycanı" kimi yanlış anlayışların dövrüyə girməsində də müəyyən rol oynamışlar. Bizcə, Türk ulusunun və Azərbaycanın adının bu şəkildə "İran" la yanaşı çəkilməsi yanlış idi. Ancaq Rəsulzadə həmin dövrdə sosial-demokratizmin təsiri altında buna ciddi önəm verməmiş, türklərin "İran" və "İranlılıq" ugrunda mücadiləsinə təbii yanaşmış, üstəlik sonralar özünün də yazdığı kimi, bu

qaz türkləri kimi qələmə versə də, 8 daha sonra Azərbaycan Türk milliyətçiliyi, Azərbaycan türkləri anlayışları üzərində dayanmışdır. 9 "Nə Qafqasıya, nə də İran" məqaləsində isə o, açıq şəkildə Şimali Azərbaycanda ya da Qafqazda yaşayan türklərin özlərini Qacarların Azərbaycan əyalətində yaşayan türklərdən ayrı müstəqil bir etnoqrafik vücut kimi görüb "Qafqaz türkü" adlandırmasını yanlış hesab etmişdir. Türk şöbələri arasında "Qafqaz türkü" ismiylə tanınan etnoqrafik şöbə yoxdur, deyən Rəsulzadə yazırdı: "Azərbaycan türkü, Azərbaycan şivəsi, Azərbaycan ədəbiyyatı var. Ola da bilər. Fəqət Qafqasıya türkcəsi və Qafqasıya türkü olamaz. Bu gün nə "Xosrov Pərvizi" yazan Mirzə Abdullah iranlı, nə də Kazımoglu qafqasıyalıdır. Onların ikisi də azərbaycanlılardır. Birincisinin əsəri, ikincisinin də mütaliəsi nə iranca yazılmış, nə də qafqazca. İkisi də türkcə yazılmışlar. Biz, özümüzü qafqasıyalı sananlar bu həqiqəti bir kərə bilməli və anlamalıyıq ki, yurdumuzda mühacir və mehman sifətində yaşayan "İranlılar", az bir istisna ilə İran Azərbaycanından gəlmiş iranlılardır. Onların dili də, məişəti də, adət və əxlaqları da bizimkinin eynidir. Başqa dünlü olamaz da. Çünki hamımız bir küllənin (Azərbaycan Türkünün) parçası, bir məcmuin hissəsiyiz, xəlf təbrincə, "hamımız bir bezin qraqıyız", Araz çayının qışman bu, qışman da o tərəfində bulunan türklər, bir kərə bilməlidir ki, nə iranlı, nə də qafqasıyalı bəlkə: azərbaycanlılardır".10

1 Nesibli Nesib. Azərbaycan tarixi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, Altınordu, 2019, s.493

2 Albayraq Rəcəb. Türklərin İran. Yaxın gələcək. 2 cild. 2-ci cild. Elm və təhsil, 2016, s.571-572

3 Nesibli, Nesib. Azərbaycan tarixi: Millet-Devlet-Siyaset. Ankara, Altınordu yayınlara, 2019, s.491

4 Rəsulzadə M.Ə. İran Türkləri. Bakı, "Təknur", 2013, s.34

5 Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1903-1909). I cild, Bakı, Azəmnər, 1992, s.28, 48-49

6 Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1909-1914). II cild, Bakı, Şirvanşəhr, 2001, s.8, 30-31

7 Yene orada, s.8, 30-31

8 Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. III cild, - Bakı: "Elm", 2012, s.284, 311, 363, 367, 530

9 Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. III cild, - Bakı, "Elm", 2012, s.536-537

10 Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. III cild, - Bakı, "Elm", 2012, s.537